

ло В. – К.: Політична думка, 1996. – 448 с. – Режим доступу: litopys.org.ua/ukrx/zmist.htm – Дата звернення: 20.04.2015.

12. Шебеліст С. Пам'ять і пам'ятники: Полтава без Мазепи і Петлюри [Електронний ресурс] / С. Шебеліст // День. Всеукраїнська газета. Україна Incognita. – 2012. – 02 червня. – Режим доступу: incognita.day.kiev.ua/pamyat-i-pamyatniki-poltava-bez-mazepi-i-petlyuri.html. – Дата звернення: 08.01.2015.

13. Янукович 1990: "Долой своеволие и безнаказанность чинуш!" [Електронний ресурс] // Історична правда. Інтернет-видання. – 20 квітня 2011. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/20/36170 – Дата звернення: 10.04.2015.

14. Ярошинская А. Пам'яті батька Житомирської революції Якова Зайка [Електронний ресурс] // Журнал Житомира. Інтернет-видання. – 20 лютого 2014. – Режим доступу: zhzh.info/publ/40 – Дата звернення: 08.04.2015.

15. Герасимчук Л. Реставрація витоків. До публікації нового перекладу пам'ятки світової літератури "Четвероевангеліє" // Вітчизна. – 1990. – № 3. – С. 161–166.

References

1. HARAN, A.V. (1993) *Ubyty drakona (z istorii RUKHu ta novykh partyi Ukrayiny)*. Kyiv: Lybid.
2. BARANOVSKA, N. et al. (2007) *Derzhavotvorchyi protses v Ukraini. 1991–2006*. Kyiv: Naukova dumka.
3. KASYANOV, G.V. (2008) *Narysy novitnoyi istorii Ukrayiny, 1991–2007*. Kyiv: Nash chas.
4. KASYANOV, G.V. (2007) *Ukrayina – 1990: "boyi za istoriyu". Zhurnalnyi zal*. [Online] Available from: magazines.russ.ru/nlo/2007/83/ka8.html [Accessed: 1st May 2015].
5. KIPANI, V.T. (2013) *Rukhivskiy perebudovchyi samvyddav 1989–1990. Istorychna pravda*, 21 Oct. [Online] Available from: www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/10/21/138191 [Accessed: 27th March 2015].
6. KULYK, V., GOLOBUTSKA, T., GOLOBUTSKYI O. (N.d.) *Aksiya studentskogo protestu v zhovtni 1990 r. Sait Studentskogo Bratstva*

m. Lvova [Online] Available from: stud-bratstvo.io.ua/s97541/akciya_studentskogo_protestu_v_jovtni_1990_r. [Accessed: 27th March 2015].

7. ANON. (2013) *Mityng na stadionі "Spartak" u Zhytomyri v den' provedennya "zhyvogo lantsiuga"* 21.01.1990. *Istorychna pravda*, 23 Jan. [Online] Available from: www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/01/23/109614/#9 [Accessed: 29th March 2015].

8. POROVSKYI, M. (2012) *Yak protydiyala vlada vshanuvannyu geroyiv bytvy pid bazarom u 1990 r. Fragment knygy. Volyn'*. 24 Nov. [Online] Available from: volyn.rivne.com.ua/arhive/2012-11-24/2286 [Accessed: 10th April 2015].

9. SPILKA UKRAYINSKOYI MOLODI V AMERYTSI (2009) *Revolutsiya na graniti*. Ellenville, NY: Spilka Ukrayinskoyi molodi v Amerytsi [Online] Available from: archive.cym.org/us/mo/zlet2010/download/revolutsiya_na_graniti_20091102.pdf [Accessed: 20th April 2015].

10. SEMKIV, V. (2010) *Padai, Lenine, padai! Zbruch. Internet-zhurnal*, 6 Aug. [Online] Available from: zbruc.eu/node/40061 [Accessed: 20th March 2015].

11. DERGACHOV, O et al. (1996) *Ukrayinska derzhavnist' u XX st. Istoryko-politologichny analiz*. Kyiv: Politychna dumka [Online] Available from: litopys.org.ua/ukrx/zmist.htm [Accessed: 20th April 2015].

12. SHEBELIST, S. (2012) *Pamyat i pamyatnyky: Poltava bez Mazepi i Petlyury Den'*. *Vseukrayinska gazeta. Ukraine Incognita*, 2 Jun. [Online] Available from: incognita.day.kiev.ua/pamyat-i-pamyatniki-poltava-bez-mazepi-i-petlyuri.html [Accessed: 8th January 2015].

13. ANON. (2011) *Yanukovich 1990: "Doloi svoevolie i beznakazannost' chinush!"*. *Istorychna pravda*, 20 Apr. [Online] Available from: www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/20/36170 [Accessed: 10th April 2015].

14. YAROSHINSKAYA, A. (2014) *Pamyati bat'ka Zhytomyrskoyi revolutsii Yakova Zaika. Zhurnal Zhitomyra. Internet-vydannya*, 24 Feb. [Online] Available from: zhzh.info/publ/40-1-0-6412 [Accessed: 8th April 2015].

15. GERASYMCHUK, L. (1990) *Restavratsiya vyotkov. Do publikatsii novogo perekladu pamyatky svitovoi literatury "Chetveroevangeliye"*. *Vitchyzna*. 3, 161–166.

Надійшла до редколегії 24.04.15

V. Venherska, Doctor of History, professor
Ivan Franko State University of Zhytomyr, Zhytomyr, Ukraine

ON THE VERGE OF INDEPEDENCE: 1990 IN THE MODERN HISTORY OF UKRAINE

The events of the past two years in Ukraine have dramatically changed the country and the vast majority of its citizens. Social, mental, ethical, ideological, ethnic and national fractures represent the current state of our society. The problem which Ukraine is facing right now didn't appear recently. The path to sovereignty and independence was accompanied by a rather complicated political processes, which generally reflect the overall centrifugal trends that emerged from the mid 80-th and eventually led to the collapse of the Soviet Union. The article analyses main processes which were happening in communist nomenclature environment and in the national-democratic camp during 1990th, which later determined the development of the country in the coming years and have provoked significant problems in the development of democratic institutions. Article reviews the content and consequences of changes in informational and media environment. The emphasis was made on regional peculiarities (conventional Western, Central and Eastern Ukraine) of separation with the communist past. The several personalities and their role in accelerating the "nationalization" including the party and the Soviet nomenclature were analyzed. The key events that subsequently determined the changes and challenges in the field of historical policy were reviewed in the article. It was the beginning of 1990th that enshrined situation of coexistence of two types of memory and remembrance, from neutral to the actual mutual exclusion, which eventually has played the big role in fuelling the war in Eastern Ukraine.

Key words: "perestroika"; "nationalization" of history; elections; the party nomenclature; national democrats; "a live chain"; student strike.

УДК 94(474.3):323.113(=161.2)18/19

Д-р історії, проф. Ерікс Єкабсонс
Латвійський університет, Рига, Латвія

УКРАЇНЦІ В ЛАТВІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1945 Р.)

Стаття має на меті показати чисельність, соціальну структуру та основну національну діяльність українців у Латвії від кінця ХІХ ст. до кінця Другої світової війни. Основна увага приділяється міжвоєнному періоду, коли існувала незалежна Латвійська держава. Українці становили тоді відносно невелику, але досить активну національну групу в Латвійській Республіці (близько 1000–1500 чоловік). У 1919–1921 рр. в Ризі діяла дипломатична місія і консульство Української Народної Республіки. Стаття висвітлює діяльність українців у Латвії в царські часи (перше українське товариство було засновано у Ризі в 1911 р.), під час Першої світової війни (особливо у 1917 р.) та боротьби за незалежність Латвії, коли в країні опинилося багато громадян УНР (окрім дипломатичних представництв протягом декількох років існував комітет українських політичних біженців у Латвії). Розглядається також кількість українців в Латвії у 1920–1930-х рр., їхня участь у політичному і громадському житті країни, заснування та діяльність Латисько-українського товариства – організації, яка стала центром українського культурного життя в Ризі. Досліджується також доля латвійських українців під час радянської окупації 1940–1941 рр. (деяких із них було ув'язнено і навіть вбито) та нацистсько-німецької окупації 1941–1945 рр. (українці брали участь у всіх основних процесах, що відбувалися тоді у Латвії, у тому числі у мобілізації до так званого Латвійського легіону німецьких збройних сил).

Ключові слова: українці, Латвія, Рига, Українська Народна Республіка, Комітет українських політичних біженців, Латисько-українське товариство.

На сьогоднішній день національна меншина українців посідає третє місце в Латвії після росіян і білорусів, але все-таки, на відміну від перших двох, українці не є історично національною меншиною Латвії. Велика частина представників цієї національності, які живуть у

Латвії, приїхала після Другої світової війни внаслідок процесів міграції, які відбувалися в Радянському Союзі. Однак у цієї меншини є своя історія в республіці, і це не тільки істотно може поліпшити уявлення про наш спільний розвиток, але й змушує наголосити на тому, що ми

повинні про це пам'ятати, адже сьогодні поставлено мету вдалої інтеграції українців у суспільство Латвії. Одну з підстав для такого об'єднання може дати історія українців у Латвії, про яку досі було майже повністю забуто (тільки історик Лео Дрібінс у своїх дослідженнях побіжно говорить про становище українців у Латвії в наші дні, а також згадує й про українців в історії Латвії до 1940 р. [65, с. 232–233; 66, с. 9–12]).

До створення незалежної держави Латвії

До 1940 р. загальна кількість українців у Латвії була невеликою. У XIX ст. вони в основному приїздили для проходження служби в армії або як фахівці у різних сферах, на навчання до Ризького політехнічного інституту. Багато було й вчителів-українців. Наприклад, у 1876–1884 рр. українець Іван Маліновський¹ працював викладачем російської мови і малювання, а також завідувачем бібліотеки в Балтійській учительській семінарії міста Кулдига. Після цього він учителював у жіночій гімназії ім. Ломоносова в Ризі та в Ризькому юнкерському піхотному училищі, паралельно займаючись там і драматургією. У Ризі він написав п'єсу російською мовою "Перед грозою", яку було продемонстровано в залі товариства "Улей" ("Вулик"). 1891 р. Балтійську учительську семінарію закінчив українець Максим Башуцький (після закінчення працював учителем у Єлгаві), 1904 р. – Іван Момот, 1912 р. – Федір Олехнейко, який до і після закінчення цього закладу працював у школах Риги, Бауска і Лієпай [64, с. 132, 151–153]. 1901 р. в Ризі була створена і деякий час працювала труп українського театру під керівництвом Мирова-Беднюха, яка ставила і показувала п'єси українських драматургів у Ризі, Єлгаві та в Лієпай (очевидно, у містах гарнізонів, де серед військових були глядачі української національності) [62, с. 202].

У 1897 р. українців у Латвії було приблизно 1000 чоловік, велика частина з яких – військові, а також студенти Ризького політехнічного інституту². Саме останні в 1910 р. започаткували традицію, яка продовжувалася і за часів незалежності Латвії аж до 1940 р., – у православному соборі Риги вони відправили службу на річницю смерті поета Тараса Шевченка. Наступного року суспільно активні і національно свідомі українці Риги заснували свою першу громадську організацію в Латвії – товариство культури українців "Громада" (головною якою був О. Маршнінський), котре, незважаючи на відносно невелике число учасників, створило свій хор, драматичний гурток і касу взаємодопомоги. Організація аж до Першої світової війни влаштовувала заходи, пов'язані з річницями дня народження та смерті Тараса Шевченка, та інші вечори, що мали неоціненне значення для підняття рівня національної самосвідомості українців, які проживали в Ризі. У лютому 1914 р. влада заборонила Товариству влаштовувати широкомасштабний ювілейний захід до 100-річчя поета, тому урочистості відбувались у приміщенні Товариства. Представники "Громади" запросили на свій захід латишів, зокрема в ньому брали участь латиські письменники Андрій Упіт та Ліготно Скабс [65, с. 232; 69].

Саме в цей час у Ризі дуже жваво розвивалася громадська діяльність національного характеру литовців, поляків, естонців та ін., і в історіографії згаданих народів Рига обґрунтовано розглядається як один із центрів їхньої національної діяльності. Існує думка, що деякою

мірою Рига має вважатися центром і для українців, які, попри відносно невелику кількість, своєю широкою й активною діяльністю зуміли привернути до себе увагу, насамперед, через висвітлення її у місцевій пресі. Найбільше латиське щоденне видання "Dzimtenes Vēstnesis" ("Вісник Батьківщини") відносно регулярно інформувало читачів про українців. У той самий час увага латиської преси була прикута до вчителя німецьких і латиських дітей Риги, українця Васильченка, який на конгресі народних вчителів Росії в Казані в грудні 1913 р. під час засідання комісії представників різних національностей публічно виступив проти русифікації дітей і закликав сприяти більшій повазі до рідної мови [67; 68; 69].

Перша світова війна стала переламним моментом у житті всіх народностей, що проживали в Російській імперії, у тому числі й в місті Ризі. 1915 р. з Риги до Росії було евакуйовано державні установи, заводи, заклади середньої освіти та Політехнічний інститут. Разом із цим було призупинено й суспільне життя українців у Латвії. Кілька українців потрапили на службу в батальйони латиських стрільців на Північному (Ризькому) фронті. Наприклад, Василь Суханов, який народився в Києві, з 1916 р. був стрільком 6-го Тукумського батальйону, а Олексій Сципінський, що до Першої світової війни проживав у Ризі, був писарем 1-го Даугавгрівського батальйону [42, арк. 29, 35].

Інший крутий поворот, що змінив життя всіх народів Російської імперії, відбувся у 1917 р. Після Лютневої революції в Росії на Ризькому фронті було розміщено 12-ту армію, де стрімко створювалися національні організації латишів, поляків, литовців, а також українських військових. Зокрема, останні видавали свою газету "Український голос", яку редагував С. Пилипенко. Крім того, у цей самий час в Ризі працювала українська організація соціалістів-революціонерів (есерів) [66, с. 9]. Особливо відзначилися українці у військових частинах, які були розміщені на території сучасної Латвії. Тільки в 12-й армії в жовтні 1917 р., за підрахунками Української Ради, було приблизно 120 тисяч вояків-українців. Уже наприкінці березня було створено Українську Раду 12-ї армії, що нараховувала кілька десятків членів під керівництвом поручика Олександра Блонського. 6 травня у міському театрі (сама Рада до моменту відступу з Риги перебувала в будинку на вулиці Смілш) було організовано конгрес делегатів вояків-українців 12-ї армії. Конгрес відбувся з масштабною маніфестацією національної символіки, і на ньому обговорювали необхідність "українізації" одного з корпусів 12-ї армії, щоб той, у разі необхідності, зміг би захистити землю України. Забігаючи наперед, зауважимо, що незважаючи на помітні успіхи, ці плани не вдалося реалізувати через військово-політичну ситуацію. Конгрес завершився парадом учасників головними вулицями Риги, під час якого виконувалися українські пісні. Вищезгаданий поручик Блонський до того ж брав активну участь у створенні "Національного блоку" військових 12-ї армії (у ньому були представники українських, естонських, латиських, литовських, польських військовиків, а також вояків-мусульман). Українська Рада 12-ї армії проіснувала до січня 1918 р. (було організовано ще два конгреси українських військовиків), після чого більшість українців різними шляхами повернулася в Україну, де долучилася до боротьби за незалежність держави [58, с. 48–61].

Громадяни Української Народної Республіки в Латвії

20 листопада 1917 р. у Києві було проголошено незалежність Української Народної Республіки (УНР). Через рік в Ризі були встановлені перші зв'язки між украї-

¹ Тут і надалі в документі українські прізвища представлено не в українській транскрипції, а в російській, як вони фігурували в документах тих часів.

² Серед студентів Ризького політехнічного інституту було досить багато студентів з Херсона, Полтави, Поділля, Харкова, Києва, Волині. Див.: [61].

нськими та латиськими політиками [57; 72]. Протягом 1919–1921 рр. між обома державами вже налагодились значні дипломатичні та консульські контакти. 1 вересня 1919 р. до Риги прибув консул УНР Никифор Бендеровський (пізніше обов'язки консула УНР у Ризі виконували Еріх Флейшер і В. Конашевський) [76; 88]. У наступні місяці консульський відділ працював досить активно, між іншим, домігся того, що кілька вояків Латиської армії було звільнено зі служби як громадян УНР (зокрема старшого лейтенанта господарського управління Відземської дивізії Морозова, лікаря 6-го Ризького піхотного полку Траугота Штрауба та ін.) [63]. Унаслідок листування між консульським відділом УНР та Міністерством закордонних справ Латвії 13 грудня було дано дозвіл звільнити від служби громадянина України Наума Драгілева з дивізії бронепоездів. Проте, за нез'ясованих причин той залишався на службі й спільно з 2-ю дивізією панцерних поїздів брав участь у боях проти Червоної армії на Латгальському фронті, після чого служив у Ризькому піхотному полку, а в грудні 1920 р., коли питання про його звільнення знову стало актуальним, відмовився від звільнення і за власним бажанням був залишений на службі [22, арк. 28–37]³. В армії Латвії під час війни за незалежність держави служили українці-селяни, наприклад, житель села Вецкалнава Марк Смаль (народився 1886 р., 17 червня 1919 р. був призваний до армії з села Стукмані, служив у 2-й Валмієрській батареї в бригаді Північної Латвії, пізніше – у 4-му піхотному полку), мешканець села Сака Рейнхолд Розенко (народився 1900 р., з осені 1919 р. служив у Студентському батальйоні, пізніше – у танковому дивізіоні, звільнений зі служби в 1920 р. як громадянин УНР) [15; 38, арк. 2; 41, арк. 50] та ін.

Досить унікальним є випадок з українцем Григорієм Таковим (народився 1897 р. в районі м. Бердичева), який з 1918 р. служив в артилерійських частинах Української армії, обіймаючи посаду офіцера. На початку 1919 р. він навчався на офіцерських курсах, а 15 травня потрапив у польський полон. Після цього, очевидно, був відісланий до армії Юденича, але по дорозі якимось чином залишився в Латвії і 11 червня в Ризі добровільно вступив до латвійського війська (пізніше служив у Відземському артилерійському полку), звідки 21 вересня був звільнений як громадянин УНР [16]. 5 грудня 1919 р. в місті Валмієрі було мобілізовано Володимира Квітку (народився 1889 р. у Харкові), батько якого був українцем, а мати – латишкою, який сам з 1905 р. проживав у Латвії. Він служив у комендатурі міста Єлгава і в лютому 1920 р., коли представництво УНР зажадало його звільнення, виявив бажання прийняти громадянство Латвії та продовжити службу в Латвійській армії. Аналогічне бажання висловив і фельдшер комендатури Тукумсько-Талсиського округу Дмитро Цута з Волині, звільнений від служби якого також вимагала місія УНР [38].

У листопаді 1919 р. в армію Латвії добровільно вступив Йосип Лешецький з Білої Церкви, одружений з латишкою. Він служив на пункті з догляду за хворими кінями як ветеринарний фельдшер, на початку 1920 р. був звільнений як громадянин УНР [38].

Час від часу звільняли зі служби в армії й інших громадян УНР, особливо впродовж травня – червня 1920 р., коли внаслідок спільного наступу армій Польщі та УНР було звільнено значну частину української території. 9 липня 1920 р., коли тільки-но розпочався контрнаступ Червоної армії і підконтрольна полякам територія фактично вже була відрізана від Латвії, керівництво латвійської армії надіслало запит до Міністерства зако-

рдонних справ щодо того, яким шляхом надалі на батьківщину можуть бути відправлені звільнені зі служби громадяни УНР. 28 липня консульський відділ УНР в Латвії під час листування з Міністерством закордонних справ Латвії зазначив, що звільнені з військової служби в армії Латвії будуть відправлені на батьківщину найближчим часом ешелонам, зібраним у Ризі, через Лієпаю, порт Данциг і по території Польщі. Надалі маршрути повернення звільнених українців було важко прогнозувати, але консульство робило все від нього залежне для організації відправки громадян на батьківщину [38]. У цей час до кульмінації наблизилися військові дії на польсько-радянському фронті, тому долю цього транспорту відновити нелегко.

Також консулу УНР у грудні 1919 р. вдалося скасувати розпорядження про депортацію громадянина України Григорія Голованова (у нього була тільки транзитна віза), натомість видати йому дозвіл на тимчасове перебування. (Голованов залишився в Латвії на постійне проживання і працював у Ризі бухгалтером) [35, арк. 11–14; 85, с. 175].

Варто відмітити, що серед громадян України, які проживають в Латвії, була значна кількість німців за національністю. Після поразки військ Бермонта 28 листопада 1919 р. виконувач обов'язків консула УНР Е. Флейшер просив дозволу в штабі головнокомандувача армії Латвії відрядити до Єлгави "у справах консульства", а насправді – для пошуку сім'ї, громадянина України Генріха Брадена, що й було виконано [37, арк. 259]. Цікаво, що згаданий Г. Бреден у 1919 р. добровільно вступив до німецького ландесверу, 14 липня в справах служби його було направлено до Риги, де латиські військові конфіскували в нього велосипед. Стосовно цього питання виконувач обов'язків консула УНР вів листування з Міністерством закордонних справ Латвії ще на початку листопада 1919 р. Згаданий клопіт у дечому пояснює той факт, що і сам в.о. консула в листопаді – грудні 1919 р. Е. Флейшер був місцевим німцем [36, арк. 8]. За таких обставин консульство УНР в основному опікувалось військовими біженцями української національності, які різними шляхами прибували до Латвії з охопленої громадянською війною Росії. Слід зазначити, що через світову війну і особливо внаслідок подальших військово-політичних подій у 1919–1920 рр. в Латвії знайшли прихисток досить багато українців. На відміну від кінця 1919 р., коли в окремих випадках було дозволено незаконно прибулим громадянам УНР тимчасове перебування в державі, у 1920 р. установи Латвії стали значно суворіші щодо біженців. Наприклад, у червні міністр закордонних справ не прислухався до прохання консула УНР і не дозволив залишитися в Латвії Миколі Замятіну, який прийшов по транзитній візі і працював у місії Червоного Хреста США в Ризі [20, арк. 46–47].

У вересні 1920 р. Міністерство внутрішніх справ Латвії видало розпорядження кільком громадянам УНР (Віктору Унбедахту, який, до того ж, підозрювався у службі у військах Бермонта восени 1919 р., Рихарду Хауке) у термін в 14 днів залишити країну, оскільки згадані особи з метою ухилення від військової служби без дозволу установ Латвії прийняли громадянство УНР⁴. У вересні країну повинні були залишити також громадяни УНР єврейської

³ Після звільнення зі служби Н. Драгілев залишився жити в Ризі [85, с. 121].

⁴ В 1919–1920 рр. існувала тенденція, задля уникнення служби в армії багато хто з жителів Латвії приймав запропоноване громадянство чинних в Ризі закордонних представництв. Абсолютним рекордсменом у цьому плані стали представництва Білоруської Народної Республіки. У червні 1920 р. в Ризі перебувало 9330 громадян Литви, 4944 громадянина Білорусії, 4330 громадян Росії, 2302 громадянина Польщі, 1243 громадянина Естонії та 4180 громадян інших 25-и держав. Із вказаних 4944 громадян Білорусії 3405 були євреями (!) та 891 росіянин, але були також і представники інших національностей [86].

національності Хірш Міхельсон і Броні Волкін, які оселилися в Латвії після 1915 р., у жовтні й листопаді – повії Ксенія Горобець та Ольга Лашук, у грудні – Андрій Стеценко, житель села Дуніка, як "політично ненадійний", Емілія Стемріха як "особа, яка шкодить державі" і т. ін. Однак за участі консула УНР вислання В. Унбедахта ("немає достатніх доказів про його участь в авантурі Бермонта") і Р. Хаука було скасовано [23, арк. 6, 8–14, 22]. Також Міністерство внутрішніх справ у вересні 1920 р. дозволило жити в селі Балви православному священику Миколі Красногородському [13, арк. 158].

У травні 1921 р. в Москві почалися переговори з представниками Радянської України, унаслідок яких 3 серпня 1921 р. було укладено договір між Латвією та УСРР, де обидві сторони "без заперечень" визнали "одна іншу як самостійну, незалежну і суверенну державу з усіма юридичними наслідками, які можуть з'явитися від такого визнання", а також врегулювали порядок повернення біженців і опантів з України до Латвії і навпаки. Стаття 2 цього договору передбачала також "не дозволяти на своїй території створювати і перебувати будь-яким організаціям та групам, які претендують на всю територію або частину території іншої сторони, яка уклала цей договір, а також встановити роль уряду і тих посадових осіб, організацій або груп, метою яких є повалення уряду іншої договірної сторони" [22, арк. 1; 77; 73; 84, с. 41–67].

Згідно з договором будь-які офіційні відносини уряду Латвії з еміграційним урядом УНР унеможлилювалися, хоча прямий вплив договору закінчувався в кінці 1922 р., коли був створений СРСР, і УСРР де-юре припинила своє існування як суб'єкт міжнародних відносин. Ще до того змінився статус громадян УНР в Латвії – велика частина з них була змушена у своїх же інтересах вибирати громадянство Латвії, Польщі, СРСР або іншої держави, яка могла б захистити їх інтереси (або залишатися в статусі негромадянина).

Українці в Латвійській Республіці

1925 р. у незалежній Латвійській Республіці українців налічувалося 512 чол., 1930 р. – 1629 чол., 1935 р. – 1844 чол. 1930 р. найбільша кількість українців жила в Ризі (562) та округах Даугавпілс (166), Резекне (112) і Лієпая (90) [87, с. 99]. Приріст загального числа українців був очевидним. Його можна пояснити, по-перше, тією обставиною, що в початкових розрахунках чисельності народів у Латвії частково зберігалась тенденція, коли українців уважали росіянами, по-друге, зросла національна самосвідомість. Тому припущення, що кількість представників української національності серйозно зросла завдяки збільшенню кількості сільськогосподарських робітників [66, с. 11], які приїхали з Польщі, слід визнати недостатньо обґрунтованим, оскільки такі заробітчани не реєструвалися при обліку чисельності народу, і абсолютну їх більшість становили поляки та білоруси. Не можна також не враховувати значну русифікацію частини українців ще з часів Російської імперії, яка збереглася і за часів Латвійської Республіки. Багато українців за походом належали до офіційних документів свою національність вказували як російську. Доводиться визнавати, що зміни кількості українців у різних обліках чисельності народів слід також відносити на рахунок зростання національної самосвідомості цієї групи жителів Латвії.

Соціальна структура українців Латвії мала свої особливості. Серед них не було великої кількості селян, як, наприклад, серед білорусів, поляків та литовців. Переважно це були люди, народжені не в Латвії. Часто вони отримували спеціальну освіту в Росії. Багато хто потрапив до Латвії під час громадянської війни, дехто як по-

дружжя, де чоловік або жінка мали латвійське громадянство. Відносно багато було дрібних підприємців і службовців. У деяких випадках це допомагало їм обіймати відповідальні посади навіть у державних структурах Латвії. Наприклад, Володимир Романченко, який народився в Чернігові, більше 20-ти років прослужив у геодезично-топографічному відділі Генерального штабу Армії Латвії, здобувши чин капітана. Між тим, колишній начальник поліції міста Рівного (на початку 1919 р.), що народився в Бресті, українець Андрій Цібульський у 1919 – 1935 рр. був заступником начальника 8-ї поліцейської дільниці Риги⁵ [44, арк. 23]. Українець Ростислав Дідковський (син Максима Дідковського, колишнього військового представника УНР на конференції країн Балтії, власника книжкового магазину) у 1932 р. після закінчення Ризької російської гімназії (ім. Ломоносова) вивчав юриспруденцію в Університеті Латвії, який і закінчив у 1936 р. Надалі він працював помічником присяжного нотаріуса в Ризі, був юрисконсультантом православного собору Латвії та російської студентської корпорації "Ruthenia"⁶ [78, с. 88–89]. Командиром взводу 12-го полку айзсаргов Латвії (державна парамілітарна організація) у селі Рауда служив Костянтин Наток, який у 1935 р. став начальником телефонного відділу [19, арк. 50]. Володимир Бабенко [12, арк. 180] був капітаном запасу армії Латвії (народжений в 1890 р., мешкав у Ризі). Селян серед українців у Латвії було мало. Тому швидше як виняток треба зарахувати власника господарства "Пунслава" у селі Межотнес Василя Книжку, який до своєї смерті в 1936 р. брав помітну участь у роботі Товариства латишів-українців в Ризі⁷ [28, арк. 17–18]. Були й такі українці, які під час громадянської війни в Росії активно боролися проти радянської влади. Наприклад, у Паневежисі 1896 р. народився син голови суду Каунаської губернії Остап (Євстафій) Іваненко. У 1918–1920 рр. він воював (і навіть був поранений) у Добровольчій армії Півдня Росії генералів А. Денікіна та П. Врангеля, дослужився до капітана авіації. У 1921–1923 рр. він був офіцером в армії Литви, 1926 р. перевівся до Риги, де працював шофером, торгував машинами. У 1930-х рр. належав до Товариства латишів-українців [55, арк. 21].

У Латвії працювали також кілька українських художників. Найвідомішим з них був Валентин Степанов, що народився в Україні, у Новій Ушиці, юрист, художник і скульптор, в Латвію переїхав з Естонії в 1927 р. і в 1938–1940 рр. працював художником-скульптором в акціонерному товаристві "Кузнецов", на фабриці порцеляни та фаянсу⁸ [79, с. 102]. Як художниця працювала і українка Надія Лаже (уроджена Тополя) [70, с. 299]. Крім того, вона виступала з музичними номерами. Наприклад, 20 лютого 1937 р. вона виконала кілька латиських і українських народних пісень на Вечорі народів у Єлгаві, організованого Товариством земгальських жінок [90].

Велика частина українців була громадянами Латвії (їх чисельність поступово зростала), хоча водночас було серед них і чимало так званих "нансеністів", тобто

⁵ За службу А. Цібульського було нагороджено орденом Трьох зірок та ювілейною медаллю на честь 10-річчя Визвольної битви.

⁶ Р. Дідковський належав до згаданих осіб українського походження, які піддалися русифікації. В навчальних документах він зазначав свою національність як "росіянин" [48, арк. 40].

⁷ В. Книжка народився в Україні в 1896 р.

⁸ В. Степанов (1886–1968), який навчався юриспруденції в Київському університеті, а закінчив юридичний факультет Тартуського університету, залишився в Латвії і після радянської окупації. У 1940–1956 рр. він працював учителем в Ризі. Хоча в окремих виданнях національність В. Степанова зазначена як росіянин, він народився в Україні і працював в латисько-українському товаристві (навіть виступав на зібраннях як декламатор українських текстів та виконавець пісень), тому є вагомі підстави вважати його українцем [70, с. 458].

осіб без громадянства конкретної держави, з паспортами, виданими в бюро для біженців під егідою норвезького державного діяча і полярного дослідника Фрітьофа Нансена. Досить мало було громадян Литви, Польщі та СРСР. Кілька українців до державного перевороту 1934 р. брали участь у політичному житті Латвії, працюючи в політичних партіях. Наприклад, українка, сестра милосердя Ризької туберкульозної лікарні, Ольга Маркович була членом Латвійської соціал-демократичної робочої партії, українка Любов Лейн – членом філії Спілки латиських селян села Індра Даугавпільського округу [24; 33]. Судовий виконавець Ризького окружного суду Севастьян Терпиловський (народився 1868 р. в Україні) у грудні 1932 р. вступив у політичну партію "Демократичний центр" [39, арк. 293].

Кілька українців енергійно долучилися до національного руху білорусів у Латвії. Зокрема, вчитель Яків Кастилюк у першій половині 1920-х рр. працював у культурному товаристві білорусів Даугавпілса "Batjkauščina". Пізніше він був учителем у білоруських школах у Ризі, а під час німецької окупації обіймав посаду начальника 2-ї Ризької білоруської народної школи [17, арк. 222]. Кастилюк та уродженець Херсонщини Порфирій Жердій (у 1922 р. він перебрався з України до Латвії і теж працював учителем у білоруській школі в Латгалії) були засуджені за так звану Білоруською справою в 1924 р. (за надуману спробу домогтися приєднання частини Латгалії до Білорусії) [71]. Справу проти Кастилюка було закрито наприкінці 1924 р. через брак доказів, але справи П. Жердія і ще сімох білоруських учителів було розглянуто в окружному суді Латгалії у квітні 1925 р. Вирок, щоправда, був виправдальним [17, арк. 222–338; 18, арк. 150].

Комітет українських політичних біженців-емігрантів

Із загального числа українців у 1935 р. (1844 особи) 783 чол. жили в Ризі і, таким чином, саме тут не могло бути й мови про їхні організації, хоча з об'єктивних причин зазначимо, що деякі обмеження існували для організації суспільного життя загалом. 8 червня 1921 р. в Ризькому окружному суді був зареєстрований Комітет українських політичних біженців-емігрантів, що живуть в Латвії. Його метою було "надати різного роду допомогу українським біженцям-емігрантам без відмінності в їхній національності і вірі". Для досягнення мети комітет мав право просити в уряді Латвії дозвіл для емігрантів жити в державі і видати їм паспорти УНР, а також надавати різного роду допомогу.

У листопаді 1921 р. головою комітету був директор кінотеатру Василь Ємельянов, його заступник – колишній секретар дипломатичної місії УНР Лев Задорожний, секретар Андрій Майборода та член правління – колишній представник УНР в раді військових представників держав Балтії, підполковник М. Дідковський⁹. Загалом його склад становив близько 10–15 чоловік. Під час роботи комітету з 8 липня по 16 листопада 1921 р. видавалися спочатку паспорти, пізніше – спеціальні посвідчення, сукупно для 83 осіб (українцям, євреям та ін.), багато з яких, як видно з журналу реєстрації посвідчень, щойно приїхали до Латвії, а деякі жили тут постійно; для значної кількості було відзначено, що вони виїхали "в Америку", навпроти інших – просто "відбув". Однак навесні 1922 р. після вказівки Міністерства внутрішніх справ Латвії комітет фактично припинив свою діяльність (офіційно його було ліквідовано лише в 1935 р.) [40, арк. 1–27; 45]. Політичне управління Мініс-

терства внутрішніх справ у квітні–травні 1922 р. розслідувало діяльність комітету, допитавши Л. Задорожного; було зроблено висновок, що комітет спочатку видавав паспорти УНР (які пізніше були "завізовані" в установах Латвії), а потім з'явилися відповідні посвідчення, але теж за погодженням з установами Латвії [32, арк. 214–218].

Товариство латишів-українців

Інших спроб організувати повноцінне товариство українців в Латвії не було (очевидно, через невелику кількість потенційних членів). Однак 31 грудня 1932 р. в Ризькому окружному суді було зареєстровано Товариство латишів-українців¹⁰. У цей час у Латвії діяло кілька подібних спільнот – латишів і поляків, латишів і литовців та ін. Проте, Товариство латишів-українців вирізнялось однією суттєвою особливістю: усі інші мали ознаки дипломатичного характеру, оскільки представлені народи мали свою державу. Тому в цих організаціях як їхні члени працювали численні співробітники Міністерств закордонних справ і представники інших владних структур, і в їхній діяльності було відносно мало національного елементу, який міг би проявитися в акціях громадських і політичних організацій відповідних народів. У той самий час в Товаристві латишів-українців таких високопосадовців було мало (один з рідкісних винятків – директор Економічного армійського магазину полковник Андрій Леясаус). Товариство було створене місцевими підприємцями української національності, такими як: директор акціонерного товариства "Брати Камаріна" Микола Світличний¹¹, інженер-хімік Підрагської цементної фабрики Микола Римбаківський ("нансеніст"), оптовий торговець фруктами Микола Хміль (голова правління в 1936–1938 рр.), колишній секретар місії УНР, власник агентства торгівлі Лев Задорожний (до отримання громадянства Латвії в березні 1940 року – "нансеніст" [46]), а також латишами, у яких в минулому були зв'язки з Україною (приміром, уже згаданий А. Леясаус, який в 1918–1920 рр. був директором департаменту промисловості Міністерства народного господарства УНР [43, арк. 6]) або які перебували у шлюбі з українцями чи українками. На діяльність Товариства активно впливали також українці: торговець автомобілями Остап Іваненко (громадянин Литви); власник агентства торгівлі Євгеній Базилевич-Князіковський (нар. 1897 р. в Україні); діловод фабрики "Boston" Софія Лієпіня (нар. 1893 р. в Харківській губернії); "нансеніст" Адольф Блумс, який у своїй анкеті першочергово зазначив, що за національністю є українцем; Клавдія Озолія (нар. 1901 р. в Херсоні); купчиха, косметолог Наталія Заковська; купчиха Ірина Парамонова та ін.

З латишів, окрім вище зазначеного А. Леясауса, у Товаристві активно працювали нотаріус Яніс Крейцбергс (голова правління в 1933–1934 рр.), доктор лікарні Червоного хреста міста Даугавпілса Яніс Спрогіс, Едуардс Балодіс, чиновник поліції, колишній багаторічний викладач Київського політехнічного інституту та Комерційного інституту, голова Центрального комітету латишів України 1917–1918 рр. Сократс Новіцкіс [34, арк. 458–460], керівник відділу Просвітництва правління міста Риги Роберт Берзінш, який 19 років пропрацював у Києві педагогом у гімназіях та у вищих навчальних закладах, інженер (керуючий Державною цукровою монополією) Яніс Лаже (голова правління в 1934–

¹⁰ Опис роботи Латисько-українського товариства ґрунтується на таких матеріалах: [25; 26; 27; 28; 29; 30; 31].

¹¹ М. Світличний отримав в 1929 р. громадянство Латвії. У другій половині 1930-х рр. Політичне управління МВС підозрювало М. Світличного у монархічних настроях та вважало його прихильником незалежної України. [47].

⁹ М. Дідковський із сім'єю в 1931 р. отримав громадянство Латвії [45].

1936 рр.) разом із дружиною-українкою, вище згаданою художницею Н. Лаже (уродж. Тополя), бухгалтер Народного банку Латвії Яніс Межінш (після реєстрації статуту Товариства керував роботою тимчасового правління), учитель Жаніс Озолінш (на його похороні в березні 1934 р. Товариство покпало на могилу вінок, прикрашений національними кольорами Латвії та України), Яніс Скубінш, чиновник Петеріс Кузіс, інструктор із садівництва й сільського господарства Яніс Плаудіс (голова правління в 1938–1940 рр.), чиновник Державної цукрової монополії Оскарс Фішерс, геофізик Науководослідного інституту дослідження земних надр Яніс Ірбенс (останній голова правління з березня 1940 р.), інспектор податкового департаменту Александрс Графс та ін. [74, с. 194; 70, с. 73, 209, 299]. Уже від початку діяльності Товариства в ньому працював журналіст, колишній представник тимчасового уряду Латвії в Києві і депутат Сейму Крішяніс Бахманіс. До Товариства в березні 1933 р. вступила пані Гелена, дружина консула Латвії у Вітебську Хермана Пунге, у дівочтві Князіковська-Базилевич, українка за походженням [21, арк. 472], а також інші українки – пані Єлізавета (уроджена Старицька), дружина проректора Художньої академії Рудольфа Пельше, і пані Євдокія, дружина заступника голови Комерційної палати Евалда Белча.

Кількість членів Товариства спочатку складала лише 30–40 чол., але на початку 1938 р. зросла до 111 чол. (65–75% з них українці). Із самого початку одним із головних завдань Товариства була необхідність залучення до його діяльності якомога більшої кількості українців. Згідно зі Статутом офіційною метою Товариства визначено встановлення тісних культурних зв'язків між українцями й латишами. Товариство могло працювати по всій території Латвії (проте фактично працювало тільки в Ризі) [25, арк. 1–4]. Регулярно організовувалися заходи з вшанування пам'яті Т. Шевченка (перший – у березні 1933 р.), з 18 березня 1934 р. (на 120-річчя від дня народження Кобзаря) щороку в цей час у православному храмі правилася служба з молебнем про безсмертя душі поета, після якої відбувалися вечори пам'яті в приміщеннях Товариства. Правління Товариства постійно винаймало кімнати в будівлі Національної ліги жінок Латвії, а також по черзі в декількох приватних будинках у центрі міста. На загальних зборах Товариства також згадувалися питання визвольного руху українського народу. Наприклад, 17 січня 1934 р. на засіданні тимчасового уряду Я. Межінш згадував гостинне ставлення до біженців Латвії в Україні, підкреслюючи, що Латвія завоювала собі свободу і тому її "святий" обов'язок "не відмовляти від притулку розсипаному по всьому світу українському народові". На урочистостях з нагоди 120-ї річниці від дня народження Т. Шевченка 18 березня 1934 р. Я. Межінш відкрив вечір "сердечним зверненням латиською мовою, характеризуючи Т. Шевченка як борця за свободу свого народу, який у своїх віршах піднімав дух народу, що перебував у неволі, кликав на боротьбу проти рабства". Я. Межінш висловив "глибоке переконання, що народу, у якого було так багато славних вождів і такий видатний син, як Т. Шевченко, не можна пригнічувати дух свободи, і що прийдуть нові герої, які поведуть народ на боротьбу, і знову буде завойована свобода". На першому вечорі Товариства, присвяченому Т. Шевченку, також зачитали реферат М. Світличного українською мовою про життя і діяльність Т. Шевченка, після чого відбувся концерт і спільна вечеря.

У приміщенні Товариства вже 1934 р. було створено бібліотеку (нею завідував М. Римбаківський), яка щовечора була доступною для читачів. Книг було небагато, зате більша частина була українською мовою (деякі

латиською, литовською мовами). Передплачувалася й україномовна французька газета "Українське слово" (влада не дозволила Товариству переплатити українську газету "Діло", що виходила у Львові). У тому ж таки 1934 р. був створений Дамський комітет, яким довгий час керувала Н. Лаже. Він регулярно організував так звані млинцеві або чайні вечори, а також відповідав за організацією буфету на більш великих заходах Товариства (у протоколах кілька разів було зазначено, що особливо на таких прийомах подобалися "українські ковбаски"). У листопаді 1935 р. з числа членів Товариства було організовано хор, який брав участь як на урочистостях на честь пам'яті Т. Шевченка в храмах, так і на вечорах відпочинку (репетиції хору відбувалися тричі на тиждень у приміщенні, орендованому Товариством). Диригентами хору були українці: Олексій Чіпурдаєв (до грудня 1935 р.), В. Степанов (вищезгаданий художник), Дмитро Дурняпін і вільний художник, який закінчив консерваторію Латвії, Володимир Глаголев (за професією також диригент хору, член Товариства), а латиським пісням хор у другій половині 30-х рр. навчав латиш Едгар Самтс. Щосереди в приміщенні Товариства відбувалися "пісенні вечори", паралельно влаштовувалися лекції з історії України та Латвії, про найбільш відомих діячів культури (Т. Шевченка та ін.), з української музики та інших сфер культури, з господарських питань і т. ін., планували започаткувати курси латиської й української мов, а також організувати виставку прикладного мистецтва українців. Щороку для малозабезпечених товаришів (українців) видавали грошову допомогу в розмірі 100–150 латів (кошти для цього збирали через лотереї, що влаштовувалися на заходах Товариства).

Особливо яскраво характер діяльності Товариства у сфері культури демонстрували програми великих заходів (вони відбувалися в залі Товариства "Resource" на площі Ратес, в Маленькій гільдії – у будинку на вулиці Амату, а 25 березня 1939 р. – у товаристві латишів Риги). Наприклад, у лютому 1935 р. було влаштовано вечір, на якому хор Товариства спочатку виконав кілька латиських пісень (серед яких – Язеп Вітола "Замок світла", народні пісні "Війни засмучуються", "Вій, вітерець!", "Хто такі, хто співають" та ін.), після цього було виконано кілька українських пісень. Потім виступила співачка Ксенія Осадча-Голдберг (член Товариства), яка також виконала пісні двома мовами. Продовжився концерт декламуванням віршів і виступом танцюристів. У драматичному гуртку Товариства в 1938 р. було шість акторів, і вони успішно ставили п'єси українських та латиських авторів (навіть 2-гу дію української опери "Запорожець за Дунаєм"). У концертах Товариства брали участь також запрошені професійні музиканти (наприклад, 15 лютого 1936 р. на концерті Товариства виступили учениці студії пластичного танцю Беатріс Вігнере, які виконали латиські й українські народні танці).

Товариство підтримувало зв'язки з українськими організаціями в Литві ("Литовське українське товариство" в Каунасі), у Польщі (Вільнюсі й, особливо, у Львові), Чехословаччині (з товариством "Історичний кабінет українців" у Празі, яке запросило відомості про діяльність Товариства латишів-українців і активно брало участь у громадському житті держави Латвії). Подібно іншим громадським організаціям у період авторитарної влади Товариство жертвувало значні суми грошей Фонду допомоги інвалідам війни (120 латів в листопаді 1935 р.), на будівництва пам'ятника Свободи, площі Перемоги в Ризі та ін. (3 березня 1937 р. на засіданні правління було висунуто пропозицію Н. Хмеля жертвувати "на пам'ятник єдності латиського народу – площу

Перемоги, як подяку за надану гостинність українцями та надання притулку й проживання в державі Латвії").

Наприкінці 30-х рр. Міністерство громадських справ прагнуло зменшити кількість товариств, об'єднавши організації зі схожими цілями й характером. У березні 1940 р. правління Товариства отримало "добру вказівку" від директора Департаменту преси та суспільства про доцільність увійти до складу "Товариства культурного зближення народів СРСР". 29 березня загальні збори підтримали таку пропозицію і наказали правлінню здійснити всі необхідні для цього формальності. Голова правління "Товариства культурного зближення з народами СРСР" професор Альфредс Калнинш висловив згоду, пообіцявши, що Товариство латишів-українців і надалі працюватиме як окрема філія, а один його представник увійде до правління. Він висунув єдину умову – членами залишатимуться тільки громадяни Латвії, як того вимагав статут його організації.

6 червня 1940 р. відбулося останнє засідання правління Товариства, яке постановило, що майже все необхідне для об'єднання підготовлено. З поданого списку, у якому було 76 членів, викреслили шістьох "нансеністів" і одного громадянина Литви, а також кількох неактивних товаришів. Решта членів дали свою згоду працювати в "Товаристві культурного зближення з народами СРСР". Проте внаслідок окупації Латвії було закрито всі "буржуазні" організації, тому заплановану на кінець літа реформу так і не було реалізовано¹².

Радянська окупація Латвії у 1940–1941 рр.

Одразу після окупації Латвії та її анексії Радянським Союзом улітку 1940 р. громадське життя українців зупинилося, так само як і для всіх інших народних меншин.

Фактично моментально, після введення радянських військ розпочалися арешти українців у Латвії. 2 серпня 1940 р. (формально ще до анексії СРСР, що відбулася за кілька днів) в Ризі було заарештовано бухгалтера Товариства діячів лісового господарства Латвії, українця Володимира Олександровича (народився 1902 р. в Україні) [1], 6 серпня в Ризі затримали колишнього кандидата в члени правління комітету у справах політичних біженців-емігрантів України, власника книгарні М. Дідковського, якого звинуватили в службі в армії УНР і представництві її інтересів у країнах Балтії [81, с. 167].

29 вересня 1940 р. в селі Літене було заарештовано українця Онисима Малого (народився 1890 р. на Херсонщині), звинуваченого в службі з 1920 р. "в білій армії Латвії" (був командиром взводу прикордонників), який "розправлявся з комуністами і червоноармійцями", до того ж, з 1930 р. був членом партії Соціал-демократів Латвії [81, с. 184] та ін. Згадаймо також українця Миколу Закарку, який був серед приблизно 80-ти знищених жителів Латвії навесні 1941 р., знайдених після відступу Червоної армії поряд із будівлею літньої дачі НКВС на озері Балтезерс поблизу Риги [6].

Свої кульмінації репресії досягли 14 червня 1941 р., коли було заарештовано (в основному чоловіків) і відправлено в заслання (переважно членів їхніх родин) тисячі жителів Латвії, серед яких були й українці. Колишнього голову комітету у справах політичних біженців-емігрантів України, які жили в Латвії, і відомого власника кіновиробництва (йому належали престижні кінотеатри "Palladium" і "Splendid Palace" в Ризі, а також підприємства кіно в Таллінні і Каунасі) В. Ємельянова було заарештовано 14 червня. У висунутому проти нього обвинуваченні особливо підкреслювалася його участь у роботі згаданого комітету на початку 20-х рр., а

також відзначена невдала спроба виїзду до Німеччини на початку 1941 р. В. Ємельянова засуджено до 10 років ув'язнення, він помер у таборі Солікамська в жовтні 1949 р. (вислана була і його сім'я) [8, арк. 1–35].

За причетність до комітету "Білих емігрантів України" в Латвії в 1921 р., 14 червня 1941 р. в Ризі було заарештовано і потім "притягнуто до суду" шофера ризької фабрики фанери Івана Абраменка, що народився 1893 р. в Києві, якому до того ж висунули звинувачення у дезертирстві з Червоної армії у 1918 р. та у службі в гетьмана Скоропадського, а пізніше в УНР у Петлюри, згодом у Юденича в Північно-західній армії Росії (його було засуджено до смертної кари 10 квітня 1942 р. в таборі Солікамськ Усольягу). Разом із ним було заарештовано його сина Віктора (народився 1922 р., звільнено з Усольягу в червні 1946 р. після п'ятирічного ув'язнення), а до Новосибірської області було вислано й інших членів родини: дружину Ольгу, дочок Зінаїду (14 років) і Віру (2 роки) [11, арк. 2–40; 81, с. 3; 60, с. 534–535].

Також 14 червня радянські репресивні установи в лісовому господарстві Платона заарештували лісника, українця Леонтія Шаповалова (народився 1902 р. в Гродно), який був ротним командиром айзсаргів (помер у таборах В'ятки в січні 1942 р.), а його родину (дружину й народженого в 1941 р. сина Володимира) вислали до Красноярського краю [75, с. 408]. 16 червня в Лієпаї було заарештовано прачку, українку Олену Фейну (у дівочтві Босенко, народилася 1899 р. в Лієпаї); 14 червня в місті Даугавпілсі – слюсара, українця Павла Макаруху (народився 1912 р. в Даугавпілсі), який свого часу служив в армії Латвії (помер у В'ятці в червні 1942 р.), а його родину (дружину та синів, що народилися в 1934 і 1938 рр.) вислано до Красноярського краю; 22 червня в Ризі заарештовано українку Клару Зігель та ін. [3; 4; 5].

Німецька окупація Латвії в 1941–1945 рр.

Під час німецької окупації в 1941–1945 рр. кількість українців в Латвії значно зросла. Реалізований у лютому 1943 р. перепис населення в генеральному окрузі Латвії нарахував 11339 українців – майже в шість разів більше, ніж у 1935 р. Очевидною є та обставина, що були зареєстровані також люди, які були привезені окупаційними органами на роботу до Латвії, а також працюючі у власників сільського господарства та на підприємствах полонені Червоної армії. Це побічно підтверджують наведені відомості про використання мови в українських сім'ях: 5768 осіб вживали російську, 4227 – українську, 700 – латиську, 123 – білоруську (471 українець в сім'ях вживав дві мови, тоді як українською спілкувалися 14 латишів, 12 росіян, 11 білорусів, 75 поляків, два литовці і два представники інших народів, загальне число осіб, які переважно говорили українською мовою, зросло до 4343) [54, арк. 63; 80, с. 15].

У травні 1944 р. в Ризі померла і була похована на Покровському цвинтарі дружина колишнього проректора Художньої академії Р. Пельша пані Єлізавета (чоловіка і двох синів було заарештовано 23 червня 1941 р. і вивезено до місць ув'язнення в Росію), у зв'язку з чим преса Латвії визнала її заслуги і зауважила той факт, що покійна народилася в Миргороді "в інтелігентній українській родині" [83].

Ставлення українців Латвії до німецької окупації важко встановити через їх невелику чисельність, оскільки жодної суспільно-політичної активності українці в Латвії тоді не виявляли. Однак можна припустити, що воно не сильно відрізнялося від, наприклад, ставлення білорусів Латвії до влади окупантів: воно було дуже різним. Наприклад, згаданий капітан В. Романченко

¹² Діяльність Товариства відтворено на підставі: [25; 26; 27].

наприкінці червня і в липні 1941 р. брав активну участь у лавах латиських національних партизанів в районі міста Вентспілса (деякий час був у так званій Службі безпеки Вентспілса, яку пізніше перейменували на Латиську комендатуру міста Вентспілса). Ця структура перед приходом німецьких військ патрулювала околиці міста, аби перешкодити приходу великих груп червоноармійців. Під час цієї акції відбувалися бойві зіткнення з втратами з обох боків. На похованні одного загинлого партизана у Вентспілсі 1 липня від імені комендатури виступив В. Романченко [89]. Є відомості також про Петра Абрамченка, котрий народився в районі Чернігова. До Латвії він прибув з Німеччини у 1920 р. з транспортом військовополонених, колишніх солдатів російської армії; до Радянської Росії виїхати відмовився і з 1935 р. жив у Балтінаві. За часів радянської окупації він був завідувачем їдальні, а під час німецької – продавцем. У липні 1941 р. П. Абрамченко одним із перших вступив до місцевої групи латиської самооборони (у 1945 р. його за це заарештували, але приблизно через рік звільнили) [10, арк. 1–26]. Ще один українець, Володимир Попович (народився 1905 р. в Ризі, у 1926–1927 рр. служив у 7-му Сігулдському піхотному полку армії Латвії) улітку 1941 р. брав активну участь у силах самооборони латишів, що діяли в районі Болдераї в Ризі [7]. 31 серпня 1941 р. у Лієпаї від вибуху авіабомби загинула українка Оксана Афанасьєва (народилася 1901 р. в Лієпаї) [2].

Кількох українців у 1943–1945 рр. було мобілізовано до латиського легіону, наприклад, селянина з Карсави Саву Ванцана [49, 3]. У місті Даугавпілсі влітку і восени 1943 р. було розміщено один із поліцейських батальйонів. Неодноразово згаданий колишній голова ревізійної комісії Товариства латишів-українців О. Іваненко завідував складом запасних частин військової автомобільної бази [50, арк. 23; 51, арк. 4; 52, арк. 42]. У своєму опитувальному листі він особливо підкреслив свою участь у боротьбі проти радянської влади у 1918–1920 рр. в лавах Добровольчої південноросійської армії, вказуючи при цьому, що сам він був поранений під час військових дій, а його рідний брат загинув [55, арк. 20–21].

Багато радянських військовополонених української національності, що під час війни потрапили в Латвію, до 1944–1945 рр. працювали в сільських господарствах латишів. Дехто з них у березні 1943 р. добровільно або точніше добровільно-примусово записалися на допоміжну службу до німецької армії. В Латвійському державному історичному архіві знаходяться, щонайменше, 549 анкет-заяв від колишніх червоноармійців-українців (усі 1919–1924 рр. народження, і всі вони до служби в німецькій армії працювали у сільських господарствах в ризькому окрузі) [53]. Так, 31 березня у Ризі "добровольцями" записалися: Олександр Шустік (народився 1920 р. у селі Істра), Олександр Красталева (1924 р.н.), Автаном Асташев (українець-старообрядець, народився 1921 р. у Лудзі) [53, арк. 642, 655, 689]. Також відомо, що житель села Яунрауна округу Цесіс Григорій Шевченко (народився 1890 р. на Херсонщині) у серпні 1944 р. під час стрімкого наближення Червоної армії добровільно вступив до "айзсаргів" і охороняв табір радянських військовополонених. За це його було засуджено на три роки ув'язнення, але за амністією вирок було скасовано [9, арк. 2–21]. У той самий час інші українці брали участь у радянському підпільному русі на території Латвії.

На основі вище викладеного матеріалу не можна точно визначити ставлення окупаційної влади до українців у Латвії. Однак, маємо підстави констатувати, що воно не сильно відрізнялося від ставлення до інших невеликих національних груп. Наприклад, наприкінці 1941 р. – на початку 1942 р., відповідно до розпоря-

дження німецького бургомістра Риги, заборонялось відвідувати латиські школи дітям нелатиської національності. Лише деякі отримали дозвіл на подальше навчання за спеціальними вказівками. Поміж них були й українці. Так, у 45-й початковій школі дозволили вчитися Борису Стеченку, у 8-й початковій школі – Михайлу Олександровичу, в 10-й гімназії – Миколі Романенку [56, арк. 4, 29–30, 151].

Наприкінці Другої світової війни, тікаючи перед приходом Червоної армії, багато українців залишило Латвію. Вони стали біженцями у Західній Європі. Між ними був раніше згаданий юрист Р. Дідковський, батько якого був репресований радянською владою у 1940 р., а сам він під час німецької окупації працював помічником присяжного нотаріуса в Ризі [78, с. 88–89; 82, с. 23].

Після Другої світової війни в історії українців Латвії розпочався зовсім новий відрізок часу, але його початок хоча б за територіальним принципом, безумовно, треба шукати в період до 1940 р., коли українці Латвії очевидно підтвердили як здатність інтегруватися в суспільстві, так і здатність зберегти національну самобутність. Також слід визнати істотний внесок Товариства латишів-українців у розвиток національної культури й самосвідомості у 1930-х рр. в Латвії. Воно суттєво відрізнялось від інших товариств, метою яких було зміцнення міжнаціональної дружби і зв'язків, попри відсутність в них представників відповідного народу (наприклад, Товариство латишів-бриттів), або чия діяльність була важливою для розвитку міждержавних дипломатичних відносин (наприклад, Товариство зі зближення латишів і поляків). Товариство ж латишів-українців стало для невеликої української громади в Латвії єдиним місцем, де можна було публічно заявити про свою національну свідомість. Власне цим й можна пояснити значну активність його членів, що проявлялася передусім у різних культурно-мистецьких заходах: виступах хору, театральних постановках, організації оперних вистав тощо. Далеко від Батьківщини, у Ризі, у Латвії, місцеві українці відчували себе частиною великого народу. Слід зазначити, що українці Латвії на 1940 р. були повністю інтегровані в суспільство, у них не виникало труднощів з латиською мовою, велика частина українців ідентифікувала себе з державою Латвія, водночас, не втрачаючи іншої ідентифікації з народом України.

Список використаних джерел

1. Hoover Institution Archives, Latvijas Centrālā padome (далі – HIA, LCP), box 10–1.
2. HIA, LCP, box 10–2.
3. HIA, LCP, box 17–3.
4. HIA, LCP, box 19–4.
5. HIA, LCP, box 22–2.
6. HIA, LCP, box 28–1.
7. HIA, LCP, box 29–4.
8. Latvijas Valsts arhīvs (Латвійський державний архів, далі – LVA), 1986 f. (Справи з обвинуваченнями), 1 ар., 17180 л.
9. LVA, 1986 f., 1 ар., 37967 л.
10. LVA, 1986 f., 2 ар., P-1996 л.
11. LVA, 1986 f., 2 ар., P-6657 л.
12. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Латвійський державний історичний архів, далі – LVVA), 1367 f., 5 ар., 44 л.
13. LVVA, 1368 f. (Секретаріат МВС), 1 ар., 814 л.
14. LVVA, 1376 f. (Поліцейські установи Риги), 2 ар., 12212 л.
15. LVVA, 1492 f., 1 ар., 107 л.
16. LVVA, 1507 f., 1 ар., 217 л.
17. LVVA, 1612 f. (Даугавпілський окружний суд), 14 ар., 10 л.
18. LVVA, 1612 f., 14 ар., 12 л.
19. LVVA, 1640 f. 1 ар., 190 л.
20. LVVA, 2570 f. (Адміністративний департамент МЗС), 2 ар., 53 л.
21. LVVA, 2570 f., 14 ар., 1211 л.
22. LVVA, 2574 f. (Політичний департамент МЗС), 2 ар., 135 л.
23. LVVA, 2574 f., 2 ар., 60 л.
24. LVVA, 3017 f. (Латвійська соціал-демократична партія), 1 ар., 765 л.
25. LVVA, 3108 f. (Латисько-українське товариство), 1 ар., 1 л. (Статут Товариства та поправки до них).

26. LVVA, 3108 f., 1 apr., 2 l. (Книга протоколів зібрань Товариства та засідань членів правління).
27. LVVA, 3108 f., 1 apr., 3 l. (Протоколи засідань членів правління).
28. LVVA, 3108 f., 1 apr., 4 l. (Анкетні членів).
29. LVVA, 3108 f., 1 apr., 5 l. (Вихідні документи Товариства).
30. LVVA, 3108 f., 1 apr., 6 l. (Вхідні документи).
31. LVVA, 3108 f., 1 apr., 7 l. (Документація заходів Товариства).
32. LVVA, 3235 f. (Політичне управління МВС), 1/6 apr., 8 l.
33. LVVA, 3282 f. (Латвійське об'єднання селян), 1 apr., 1201 l.
34. LVVA, 3318 f. (Ризьке військове управління), 1 apr., 2033 l.
35. LVVA, 3601 f. (Штаб головнокомандувача армії), 1 apr., 4 l.
36. LVVA, 3601 f., 1 apr., 267 l.
37. LVVA, 3601 f., 1 apr., 268 l.
38. LVVA, 3601 f., 1 apr., 420 l.
39. LVVA, 3710 f. (Партія "Демократичний центр"), 1 apr., 898 l.
40. LVVA, 3724 f. (Департамент преси та товариств Міністерства внутрішніх справ), 1 apr., 11792 l.
41. LVVA, 4962 f., 1 apr., 34 l.
42. LVVA, 5434 f. (Військовий музей Військового міністерства), 1 apr., 844 l.
43. LVVA, 5601 f. (Колекція особових справ армійського штабу), 1 apr., 3669 l.
44. LVVA, 5604 f. (Колекція особових справ співробітників Поліції), 1 apr., 1212 l.
45. LVVA, 6483 f. (Колекція паспортів Риги), 4 apr., 6483 l.
46. LVVA, 6483 f., 4 apr., 456351 l.
47. LVVA, 6483 f., 4 apr., 61067 l.
48. LVVA, 7427 f. (Особові справи студентів Латвійського університету), 1 apr., 17298 l.
49. LVVA, P-71 f. (Латвійський легіон СС), 1 apr., 21 l.
50. LVVA, P-712 f. (Бієдība "Baltkrievu apvienība"), 1 apr., 2 l.
51. LVVA, P-712 f., 1 apr., 3 l.
52. LVVA, P-712 f., 1 apr., 4 l.
53. LVVA, P-80 f. (Командувач збройними силами Німеччини в Остланді), 2 apr., 2 l.
54. LVVA, P-813 f., 2 apr., 28 l.
55. LVVA, P-828 f. (Торгово-промислова головна дирекція), 4 apr., 40 l.
56. LVVA, P-1489 f. (Rīgas pilsētas Izglītības valde), 1 apr., 13 l.
57. Єкабсонс Е. Латвійсько-українські зв'язки за доби УНР // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 59–73.
58. Проценко П. Українізація на Північному фронті російської армії // За державність. – 1936. – № 6. – С. 229–233.
59. Савченко В. Спогади про Український рух у ХІІ російській армії в 1917 році // За державність. – 1929. – № 1. – С. 48–61.
60. Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. – Rīga, 2001.
61. Album Academicum des Polytechnicum zu Riga. 1862–1912. – Rīga: Verlag Jonck & Poliewsky, 1912. – 830 s.
62. Apine I., Volkovs V. Slāvi Latvijā (etniskās vēstures apcerējums). – Rīga, 1998.
63. Armijas virspavēlnieka 1919. gada pavēles (Накази командира армії 1919 року) LVVA, Zinātniskā bibliotēka (Наукова бібліотека).
64. Baltijas skolotāju seminārs, 1870–1919 / Red. Ed. Tomass. – Rīga: Bijuša Baltijas skolotāju semināra audzēkņu un skolotāju biedrības izdevums, 1940. – 599 lpp.
65. Dribins L. Mazākumtautību vēsture Latvijā. Eksperimentāls metodisks līdzeklis. – Rīga, 1998: Zvaigzne. – 270 lpp.
66. Dribins L. Ukraini Latvijā. – Rīga, 1995: Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūts. – 88 lpp.
67. Dzimentenes Vēstnesis. – 1910. – 25 febr.
68. Dzimentenes Vēstnesis. – 1913. – 28. dec.
69. Dzimentenes Vēstnesis. – 1914. – 20 febr.
70. Es viņu pazīstu latviešu biogrāfiskā vārdnīca / Red. Ž. Unams. – Rīga: Biogrāfiska archiva apgāds, 1939.
71. Jēkabsons E. Baltkrievi Latvijā 1918.–1940. gadā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. – 2001. – Nr. 4. – Lpp. 104–133.
72. Jēkabsons E. latvijas attiecības ar Ukrainas Tautas Republiku 1919.–1921. gadā // Latvijas Vēsture. – 2003. – Nr. 4. – Lpp. 56–72.
73. K. U. Ukraina un Latvija // Brīvā Zeme. – 1921. – 21. jūn.
74. Latvijas darbinieku galerija, 1918–1928 / Red. P. Krodera. – Rīga: Grāmatu draugs, 1929.
75. Latvijas pilsoņu martiroloģijs Vjatlāgā 1938–1956 (2567 Vjatlāga mocekļu īsbiogrāfijas) / Sast. H. Strods, V. Veremejevs. – Rīga: Žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds, 2006.
76. Latvijas Sargs. – 1919. – 3. sept.
77. Latvijas Sargs. – 1921. – 10. aug.
78. Latvijas Universitātes Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes Tiesību zinātņu nodaļas absolventu dzīves un darba gaitas (1919–1944) / Red. I. Lapiņš. – Rīga: Senatora Augusta Lēbera Fonds, 1999.
79. Māksla un arhitektūra biogrāfijās. 3. sēj. / red. A. Vilsons. – Rīga: Preses names, 2000.
80. Mežs I. Latvieši Latvijā. Etnodemogrāfisks apskats. – Rīga: Zinātne, 1994.
81. No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / Red. R. Vīksne, K. Kangeris. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999.
82. Oficiāls telefona abonentu saraksts Latvijas ģenerālapgabalā. Rīgas telefona tīkls 1944. g. latviešu izdevums. – Rīga, 1944.
83. Prof. Peļšes kundze guldīta smiltājā // Tēvija. – 1944. – 24. maijs.
84. Recueil des principaux Traités conclus par la Lettonie avec les Pays Étrangers 1918–1930 / G. Albat. – Rīga, 1930.
85. Rīgas adresu-izziņas grāmata 1928 gadam. – Rīga: Izdevniecība "Leta", 1929.
86. Skujenieks M. Rīgas iedzīvotāju tautība un pavalstniecība // Valdības Vēstnesis. – 1920. – 20. jūl.
87. Trešā tautas skaitīšana Latvijā 1930. gadā. II daļa / Red. M. Skujenieks. – Rīga: Valsts statistikā pārvalde, 1930.
88. Valdības Vēstnesis. – 1919. – 3. sept.
89. Ventas Balss. – 1941. – 4. jūl.
90. Zemgales Balss. – 1937. – 22 febr.

References

1. Hoover Institution Archives, Latvijas Centrālā padome (HIA, LCP), box 10–1.
2. HIA, LCP, box 10–2.
3. HIA, LCP, box 17–3.
4. HIA, LCP, box 19–4.
5. HIA, LCP, box 22–2.
6. HIA, LCP, box 28–1.
7. HIA, LCP, box 29–4.
8. Latvijas Valsts arhīvs (LVA), 1986 f. (Accusation acts), 1 apr., 17180 l.
9. LVA, 1986 f., 1 apr., 37967 l.
10. LVA, 1986 f., 2 apr., P-1996 l.
11. LVA, 1986 f., 2 apr., P-6657 l.
12. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 1367 f., 5 apr., 44 l.
13. LVVA, 1368 f. (Secretariat of Ministry of Internal Affairs), 1 apr., 814 l.
14. LVVA, 1376 f. (Riga City Police), 2 apr., 12212 l.
15. LVVA, 1492 f., 1 apr., 107 l.
16. LVVA, 1507 f., 1 apr., 217 l.
17. LVVA, 1612 f. (Daugavpils Regional Court), 14 apr., 10 l.
18. LVVA, 1612 f., 14 apr., 12 l.
19. LVVA, 1640 f. 1 apr., 190 l.
20. LVVA, 2570 f. (Department of Administration of the Ministry of Foreign Affairs), 2 apr., 53 l.
21. LVVA, 2570 f., 14 apr., 1211 l.
22. LVVA, 2574 f. (Political Department of the Ministry of Foreign Affairs), 2 apr., 135 l.
23. LVVA, 2574 f., 2 apr., 60 l.
24. LVVA, 3017 f. (Latvian Social-Democratic Party), 1 apr., 765 l.
25. LVVA, 3108 f. (Latvian-Ukrainian Society), 1 apr., 1 l. (Charters of the Society and Amendments thereto).
26. LVVA, 3108 f., 1 apr., 2 l. (The Minute Book of the Society Gatherings and Meetings of Board Members).
27. LVVA, 3108 f., 1 apr., 3 l. (The Proceedings of Board Members).
28. LVVA, 3108 f., 1 apr., 4 l. (Questionnaires of Members).
29. LVVA, 3108 f., 1 apr., 5 l. (Outgoing Documents).
30. LVVA, 3108 f., 1 apr., 6 l. (Incoming Documents).
31. LVVA, 3108 f., 1 apr., 7 l. (Documents on Society's Activity).
32. LVVA, 3235 f. (Political Department of the Ministry of Internal Affairs), 1/6 apr., 8 l.
33. LVVA, 3282 f. (Latvian Peasants Union), 1 apr., 1201 l.
34. LVVA, 3318 f. (Riga Military Administration), 1 apr., 2033 l.
35. LVVA, 3601 f. (headquarter of Commander-in-Chief of the Army), 1 apr., 4 l.
36. LVVA, 3601 f., 1 apr., 267 l.
37. LVVA, 3601 f., 1 apr., 268 l.
38. LVVA, 3601 f., 1 apr., 420 l.
39. LVVA, 3710 f. (Party "Democratic Center"), 1 apr., 898 l.
40. LVVA, 3724 f. (Department of Press and Societies of the Ministry of Internal Affairs), 1 apr., 11792 l.
41. LVVA, 4962 f., 1 apr., 34 l.
42. LVVA, 5434 f. (Military Museum of the Military Ministry), 1 apr., 844 l.
43. LVVA, 5601 f. (The Collection of Personal Records of Army's Headquarter), 1 apr., 3669 l.
44. LVVA, 5604 f. (The Collection of personal Records of Police Officers), 1 apr., 1212 l.
45. LVVA, 6483 f. (The Collection of Passports, Riga), 4 apr., 6483 l.
46. LVVA, 6483 f., 4 apr., 456351 l.
47. LVVA, 6483 f., 4 apr., 61067 l.
48. LVVA, 7427 f. (Personal Records of the Students of the University of Latvia), 1 apr., 17298 l.
49. LVVA, P-71 f. (Latvian SS Legion), 1 apr., 21 l.
50. LVVA, P-712 f. (Biedība "Baltkrievu apvienība"), 1 apr., 2 l.
51. LVVA, P-712 f., 1 apr., 3 l.
52. LVVA, P-712 f., 1 apr., 4 l.
53. LVVA, P-80 f. (The Commander-in-Chief of German Forces in Ostland), 2 apr., 2 l.
54. LVVA, P-813 f., 2 apr., 28 l.
55. LVVA, P-828 f. (Main Directorate of Commerce and Industry), 4 apr., 40 l.
56. LVVA, P-1489 f. (Rīgas pilsētas Izglītības valde), 1 apr., 13 l.
57. JEKABSONS, E. (2006) Latvysko-ukrainski zviazky za doby UNR. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal*. 467(2), 59–73.
58. PROTSENKO, P. (1936) Ukrainizatsiya na Pivnichnomu fronti rosiyskoi armii. *Za derzhavnist'*. 6, 229–233.
59. SAVCHENKO, V. (1929) Spogady pro Ukrainskiy rukh u XII rosiyskiy armii v 1917 rotsi. *Za derzhavnist'*. 1, 48–61.